

UOT 94(479.24)

RAMİNƏ HÜSEYNLİ

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
h.ramina.m@gmail.com*

**AZƏRBAYCAN MİLLİ DÖVLƏT QURULUŞUNUN DİRÇƏLMƏSİ HƏRƏKATININ
UNUDULMAZ NÜMAYƏNDƏSİ – MƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/64-68>

Ziyalı elitanın formalaşdırdığı milli ideolojiya olmadan, millətin təşəkkülü mümkünsüzdür. Bir qayda olaraq, millətin xəyali surət və görünüşü, eləcə də milli maraqlar konsepsiyası məhz bu çəvrədə müzakirə olunaraq formalaşır, daha sonra isə geniş kütlələrə ötürülür. İntelektual elita tərəfindən həzırlanan və milli maraqların ifadə forması olan millətçilik, faktiki olaraq “millət quruculuğu” layihəsidir.

Açar sözlər: milliyətçilik, milli hərəkət, milli ideolojiya, milli qurtuluş, siyasi partiya, siyasi mübarizə.

*Tarixin yeni bir gözəl çağında
Qaranlıq qış keçib bahar gələcək.
Hər hansı bir ilin, ayın günündə
Azərbaycan istiqlalə erəcəkdir.*

M.Ə.Rəsulzadə

Giriş. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli kimlik axtarışları ümummüsləman kontekstindən kənara çıxmırdı. Bu baxımdan, islami dünyagörüş azərbaycanlıların böyük əksəriyyətinin düşüncəsinə hakim olaraq qalırdı və onlar özlərini türk deyil, müsəlman saymaqda davam edirdilər. XX əsrin başlanğıcında islam təkcə geniş xalq kütlələri deyil, həm də Azərbaycan ziyalıları üçün də başlıca kimlik forması olaraq qalırdı. Bu zaman Azərbaycan cəmiyyətində modernləşmə prosesləri gedirdi. 1905-1907-ci illərin inqilabi hadisələri, erməni – Azərbaycan münasibətlərinin kəskinləşməsi, Rusiyada ifrat sağ və qaragüruhçu qüvvələrin fəallaşması, eləcə də dünya miqyasında milli ideyaların populyarlaşması Azərbaycan türkləri arasında da milli hisslərin oyanışına təkan verdi. Məhz bu oyanışın təzahürü olaraq türkçülük məfkurəsi meydana çıxdı.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın siyasi həyatını müəyyənləşdirən Azərbaycan milli qurtuluş hərəkatının unudulmaz nümayəndələrindən biri Məmməd Əmin Rəsulzadə idi.

XX əsrin əvvəllərinin aydın mənzərəsini göstərmək üçün əvvəla Məmməd Əmin Rəsulzadənin dolğun ictimai və quruculuq fəaliyyətini, ədəbi-siyasi irsini dərinlən öyrənmək zəruridir. Azərbaycanın müstəqilliyini və suverenliyini əldə etmək üçün Məmməd Əmin Rəsulzadə azərbaycanlı ziyalıları ilə birlikdə ilk siyasi partiya “Hümmət” sosial-demokrat təşkilatını yaratdılar. Partiyanın üzvləri birinci Rus inqilabı dövründə tətillərdə fəal iştirak edirdilər və Rusiya sosial-demokrat fəhlə partiyasının Bakı komitəsi ilə birlikdə inqilabi vərəqlər buraxırdılar.

Məmməd Əmin Rəsulzadənin bədii yaradıcılığını siyasi mübarizə formalarından biri hesab etmək olar. O, 1903-cü ildə “Şərqi-rus” qəzetindən başlamış, “Dəvət-Qoç”, “İrşad”, “Təkamül”, “Füyuzat”, “Tərəqqi” qəzetlərinin hamısında çox aktiv çıxış edirdi. Tədqiqatçı Vaqif Sultanlının fikrincə, “Məmməd Əmin bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında milli-azadlıq mövzusunun əsasını qoymuş və ədəbiyyatın bu özül ərzində ucalmasına təsir göstərmişdir” [5, s.14]. Məmməd Əmin Rəsulzadənin şerlərində ilk dövrün siyasi proqramı və ictimai tələblər əks olunmuşdur. Məsələn, ilk şerində öz həmvətənlərinə müəyyən tövsiyələr edib, bu cür müraciət edir “aç qulağını bir eşit bu sözləri”.

Bir az sonra Bakıda, ümumiyyətlə bütün Rusiyada baş verən siyasi hadisələr Məmməd Əminin fikrini və mövqeyini daha da dəqiqləşdirir. O, artıq sosial ədalətsizliyin və onun əsas dölü olan boğucu

mühitin dəhşətini dərk edib, bu vəziyyətlə barışmaq istəmir və özünü bütünlüklə azadlıq uğrunda mübarizəyə sərf etmək qərarına gəlir. Məmməd Əmin Rəsulzadə 1906 -cı ildə yazdığı “Həsbi-hal” əsərində ilk siyasi platformasını və daxilində baş verən oyanma prosesini əks etdirir. O zaman Məmməd Əmin siyasi platformalı bir ideloq olmasa da, artıq oyanmış vətəndaş idi. Məmməd Əmin Vətənin belə bir çətin siyasi vaxtında kənara çəkilib, sakit güşədə dayana bilməzdi. Həmin anlarda Məmməd Əmin qəti qərar verdi və xalqın dərini çiyində gəzdirməyə and içdi. Fəaliyyətinin ilk illərindən və son nəfəsinə qədər Məmməd Əmin bu əqidə ilə yaşadı. O, ilk addımlarından etibarən azadlıq yolundan geri çəkilməyəcəyini qəti bildirir və özünü bu yolun fədailərindən biri hesab edirdi. Çox maraqlıdır ki, onun poetik inkişaf mərhələsində hər şey düşünülmüş siyasi bir xətt üzrə irəliləyirdi. Məmməd Əmin dünyanın qaranlığını gözəl dərk edərək, şəxsi fədakarlıq nəticəsində sonda əldə olunacaq azadlığı tam aydın şəkildə təsəvvür edirdi. Növbəti şəri elə beləcədə adlanırdı “Təsəvvürati-əhrəranı”, yəni azadlıq haqqında təsəvvürlər. O zaman Məmməd Əmin dünyanı bütünlüklə azad və məsud görmək arzusunda idi [4, s.25-26].

M.Ə.Rəsulzadənin bədii yaradıcılıqla bərabər, çoxlu bədii tərcümələri də mövcuddur. Bu tərcümələr onun siyasi mübarizəsinin, azadlıq idealının tərkib hissəsi kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Tərcümə edəcəyi əsərlərin hamısını o özü seçir və idealına uyğun olanları və zamanənin tələblərinə cavab verənləri Azərbaycan oxucusuna çatdırmağa çalışırdı. M.Ə.Rəsulzadənin bütün tərcümələri dövrünə görə mütərəqqi hadisə idi, çünki onun tərcümə seçdiyi əsərlərin həm ideyası, həm də onların tərcümə dili xüsusilə seçilirdi. O zaman bizdə poetik tərcümə artıq formalaşmışdı, lakin nəşr və elm dili hələ əsl axarına düşməmişdir.

XX əsrin ilk illəri Məmməd Əmin Rəsulzadənin həyatında ən ziddiyətli səhifələrindən biri idi. 1909-cu ildə Məmməd Əmin Rəsulzadə çarizm tərəfindən sıxışdırılıb, Azərbaycanı tərk etməyə məcbur olur və İrana yollanır. Tehranda Rəsulzadə “İrane nou” qəzetinin nəşrinə başlayır. Öz məqalələrində o, şah rejiminin və Rusiyada çarizminin olduğu kimi, İranda da konstitusiyə hərəkətini boğmağa çalışan hiyləgər siyasətini ifşa etməyə çalışırdı.

1910-cu ildə Məmməd Əmin Rəsulzadə İran Demokratik Partiyasının üzvü olur. Sonralar Seyid Həsən Tağızadə Məmməd Əmin Rəsulzadə haqqında demişdir: “Modern Avropa qəzet formasını ilk dəfə İrana gətirən Rəsulzadə olmuşdur” [3, s.9].

1911-ci ildə Məmməd Əmin Rəsulzadə Seyid Həsən Tağızadə ilə birlikdə İranı tərk etməyə məcbur olub, Türkiyə mühacirətə gedirlər. Həmin zaman Türkiyədə Milli oyanış dövrü idi və gənc türk ingilabından doğan bu oyanış gələcəyə yeni ümidlər verirdi. O dövrdə yaradılan “Türk ocağı” mədəni-maarif cəmiyyətləri arasında ən təsirlisi idi. Sözü gedən ocağa türk ziyalılarının ən görkəmli nümayəndələri yığışırdılar. “Türk ocağı” cəmiyyətin fəaliyyətində Məmməd Əmin Rəsulzadənin böyük rolu vardır. Əsasən, türk dili məsələsi ilə bağlı yeridilən siyasətə münasibətini bir sıra məqalələrində bildirmişdir.

Əvvəla, Rusiyadakı türk xalqlarının daxilində baş verən obyektiv proseslər nəticəsində türkçülük məfkurəsi meydana çıxmışdı. Türkçülük ideologiyasının formalaşması, M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, ilk növbədə, keçmiş Rusiya imperiyasının türk xalqları arasında müşahidə olunan “milli ruhun güclü yüksəlişi” ilə bağlı idi. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, türkçülüyn yaranması, Rusiya imperiyasının məzlum türk xalqlarının həm siyasi azadlıq, iqtisadi tərəqqi və mədəni inkişaf yoluna qədəm qoymaq istəyinin təzahürü idi, həm də türk dünyasının Rusiya imperiyasının təcavüzkar müstəmləkə siyasətinə qarşı müdafiə reaksiyası idi. Digər tərəfdən, türkçülərin irəli sürdüyü “vahid türk milləti” anlayışı müxtəlif türk xalqlarının bir araya gəlməsinə təkan verməli və çarizmin ruslaşdırılma siyasətinə qarşı bir növ ideoloji maneə funksiyasını yerinə yetirməli idi. Qeyd etmək olduqca zəruridir ki, M.Ə.Rəsulzadənin İstanbulda məskunlaşdığı dövrdə türk xalqlarının siyasi düşüncəsinin sonrakı inkişafına önəmli təsir göstərmiş tarixi olaylarla əlamətdar oldu. Məmməd Əmin Rəsulzadə I Dünya müharibəsi ərəfəsində hələ ümumtürk kimliyi ilə Azərbaycan milli kimliyi arasında orta bir yol axtarışında idi. Bu zaman M.Ə.Rəsulzadənin azərbaycanlıların etnik birlik kimi – “böyük türk millətinin” tərkib hissəsi, yoxsa müstəqil bir milli toplum olması haqqında fikirləri sürətlə dəyişirdi. Məhz belə bir yanaşma nəticəsində, o, türkçülük ideyalarına əsaslanaraq yeni orijinal konsepsiya – azərbaycançılıq məfkurəsini yaratdı. Yeni konsepsiya Azərbaycan türklərinin özəl milli kimliyi və milli dövlətçiliyinin nəzəri əsaslarını təşkil etdi. Sonradan Məmməd Əmin Rəsulzadə azərbaycançılıq ideologiyasının mahiyyətini

izah edərək, yazırdı: “Azərbaycançılıq demək, böyük türk irqinə mənsub bir millətin istiqlalını qazanmaq üçün başlanmış şanlı bir mücadilə deməkdir” [2, s.48]. Beləliklə, I Dünya müharibəsi ərəfəsində Məmməd Əmin faktiki olaraq Azərbaycan türklərinin Osmanlı kimliyini qəbul etməsi və Osmanlı imperiyasının tərkibinə inteqrasiyasının əleyhinə çıxış edirdi və Azərbaycan türklərinin müstəqil millət olması fikrini artıq formalaşdırmışdı. 1914-cü ildə M.Ə.Rəsulzadənin “Dirilik” jurnalında çap etdiyi “Milli dirilik” adlı məqalələr silsiləsi azərbaycançılıq ideologiyasının yaradılması yolunda çox mühüm bit mərhələ oldu. Faktiki, həmin məqalələr silsiləsi Azərbaycan ictimai fikrində millət haqqında baxışlar sistemini müasir elmin tələblərinə uyğunlaşdırmaq üçün edilmiş ilk cəhd kimi hesab etmək olar. Özü də bu ciddi addım o zaman atılmışdı ki, nə millətin, nə də onun dilinin adı hələ formalaşmamışdı. “Milli dirilik” adlı məqalələr silsiləsində Məmməd Əmin Rəsulzadə xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, yalnız “milli istiqlal millətlərin özəlliklərinin mühafizəsini təmin etmək iqtidarındadır [2, s.57].

XIX əsrin birinci yarısından etibarən maarifçilik ideyalarının yayılması ilə Azərbaycanda baş vermiş köklü ictimai-siyasi və mədəni dəyişikliklər yeni tipli mətbuatın yaranmasını təmin etdi. Bakıya döndəndən sonra 1915-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə “Açıq söz” qəzetinin nəşrinə başlayır və “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” sözlərinin ilk dəfə qəzetin epigrafına çıxarır.

XX əsrin əvvəlləri güclü sahibkarlar təbəqəsinin formalaşdığı neft şəhəri Bakı milli ruhlu ziyalılar nəslinin yetişdiyi ictimai-siyasi fikir mərkəzinə çevrilmişdi. Həmin dövrdə Rusiyada çarizmin süqutundan sonra bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsi imperiyanın müstəmləkə ucqarlarında milli hərəkatların görünməmiş yüksəlişinə təkan verdi. Bolşeviklər bu yüksəlişin qabağını almağa cəhd göstərdilər və bu cəhdlər Azərbaycanda 1918-ci ilin mart hadisələrinə gətirib çıxardı. Bu hadisələr zamanı Bakı şəhəri və ətrafında, eləcə də Şamaxı, Quba və Lənkaran qəzalarında bolşevik-daşnak dəstələri tərəfindən 30 minə yaxın dinc azərbaycanlı əhalisi məhv edilmişdi. Bu qətləyam bolşeviklərin həmin ərazilərdə Azərbaycan əhalisinin sayını maksimum dərəcədə azaltmaq məqsədini daşıyırdı. Həmin dövərdə bolşeviklərin İ.Stalinin başçılığı altında Abşeron yarımadasını və Bakı quberniyasının digər Xəzərsahili bölgələrini Azərbaycandan qoparıb, Rusiya Federasiyasına birləşdirmək fikirləri var idi və bu istiqamətdə təhlükəli plan hazırlayırdılar. İ.Stalin iddia edirdi ki, Bakı neft rayonunun iqtisadi baxımından Azərbaycanın digər rayonları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və Bakını Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi tanımaqdan imtina edirdi. Dünyanın aparıcı dövlətlərinin Bakı neftinə marağının siyasi çarpışmaları daha da gərginləşdiyi belə bir şəraitdə Azərbaycanın tərəqqipərvər siyasi elitası müstəqil milli dövlətçiliyin yaradılması naminə birləşdi.

Həyat Məmməd Əmin Rəsulzadəni uzaqlara atsa da, o Bakıdakı dostlarını unutmurdu və İstanbuldan onlarla müntəzəm yazışmalar aparırdı. Bu yazışmalarda yeni bir siyasi partiyanın yaradılması fikri irəli sürülürdü. Yeni partiya Azərbaycan ziyalılarının rəğbətlə qarşıladığı türkçülük, islamçılıq və müasirlik idealarını həyata keçirməyə qadir olmalı idi. Sözü gedən partiya, Bakıda yaradılmış “Musavat” partiyası idi. “Musavat” partiyası Azərbaycanın tam müstəqilliyi xəttini götürdü. 1918-ci ilin may ayının 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan edən İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi [1, s.3]. Bununla da, “Azərbaycan” kəlməsi sadəcə coğrafi, linqvistik və etnoqrafik bir kəlmə olmaqla yanaşı siyasi bir anlama çevrilmiş oldu.

Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin yaranması elan olunanda Məmməd Əmin Rəsulzadə Batumda idi. Lakin, buna baxmayaraq onu qiyabi şəkildə Milli Şuranın sədri seçdilər. M.Ə.Rəsulzadə gələcəyə qədər onun vəzifəsini Həsən bəy Ağayev aparmışdı. Türkiyə ilə bağlanan müqavilədə Azərbaycan Milli Şurasının sədri olan M.Ə.Rəsulzadənin imzası vardır.

28 may 1918 – 27 aprel 1920-ci ilə qədər davam etmiş Milli Azərbaycan hökuməti dövrü şanlı tariximizin mühüm səhifələrindən biridir. Bu dövrdə əsas simalardan biri Məmməd Əmin Rəsulzadə olub.

Şair Kərim Yayıcı M.Ə.Rəsulzadə haqqında belə yazırdı: “Rəsulzadə harada olursa olsun, hər dolaşdığı diyarda məktəbi və tələbələri olan bir öyrətmən idi. O yaşayır və ədəbiyyən yaşayacaqdır” [5].

Nəticə. Məmməd Əmin Rəsulzadə milli ideologiyanın təşəkkülü yolları və vasitələrinin araşdırılmasına böyük önəm verirdi. Onun sözlərinə görə, millətin hər bir nümayəndəsinin düşüncəsi və qəlbində onun gələcəyi haqqında müəyyən fikirlər yarana bilsə də, “fəqət onlar bu arzulara bir şəkil və surət verməkdə acizdilər”. Həmin işin öhdəsindən yalnız intellektual elitanın “ayrı-ayrı əməlpərvər” nümayəndələri gələ bilər ki, məhz onlar da milli ideologiyanın yaradıcısı və təbliğatçısı qismində çıxış

edirlər. Məmməd Əmin Rəsulzadənin fikrincə, məhz ziyalıların fəaliyyəti nəticəsində ümumi şüur və kollektiv iradə təkmilləşərək Vətən və xalqın istiqlalı uğrunda mübarizə səviyyəsinə yüksəlir, etnik birliyinin hər bir üzvünün mənəvi tələbatına çevrilir. “Bunların sayəsində milliyət toplumu bir millət olmaq əzminə gəlir” – deyə o vurğulayırdı. Məmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: “Ayrı-ayrı əməlpərvərlər tərəfindən təsvir və təyin edilən, başqa sözlə desək, hazırlanan milli əməllər layihəsi xalqın düşünüb də hiss və arzu etdiklərinə uyğun gələrsə, sürətli bir şəkildə xalq arasında yayılar və bol tərəfdarlar qazanar. Əks halda, məhdud bir dairədə intişar tapıb nəhayət, unudular və bir küncə atılıb qalar [2, s.53].

M.Ə.Rəsulzadə hesab edirdi ki, “bir millətin öz tarixini bilməsi qədər qüvvətli bir ittihad və mədəni inkişaf amili təsəvvür oluna bilməz” [2, s.54]. O, belə bir qənaətə gəlmişdir ki, hər bir xalqın müstəqil dövlətə sahib olması, onun millət səviyyəsinə yüksəlməsinin mütləq şərtidir, çünki millət dövləti deyil, dövlət milləti formalaşdırır [2; s.57].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Cumhuriyyəti – 100, İçərişəhər Dövlət Tarix-memarlıq Qoruğu İdarəsi, Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 520 s.
2. Aydın Balayev, “Məmməd Əmin Rəsulzadə və XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan millət - dövlətinin yaranması”, Bakı, JekoPrint, 2020, 100 s.
3. Elçin Əfəndiyev, “Məmməd Əmin Rəsulzadə”, Bakı, Şərq-Qərb, 1994, 24 s.
4. Şamil Qurbanov, “Məmməd Əmin Rəsulzadə”, Bakı, Nurlan, 2001, 132 s.
5. Vaqif Sultanlı, “Məmməd Əmin Rəsulzadənin ədəbi dünyası”, Bakı, Bakı Universitetin nəşriyyatı, 1993, 180 s.
6. Kerim Yayıcı, Büyük mücahit (M.Emin Resulzade'ye) // “Azerbaycan” dergisi, Ankara, Mart 1955, Yıl: 4, Sayı №12 (36), s.13-16.

РАМИНА ГУСЕЙНЛИ

*доктор философии по истории,
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет*

МАМЕД АМИН РАСУЛЗАДЕ - НЕЗАБЫВАЕМЫЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ДВИЖЕНИЯ ВОЗРОЖДЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Мамед Амин Расулзаде – основоположник национальной идеологии Азербайджана, сыгравший в начале XX века решающую роль в процессах национализации в Азербайджане. Он боролся за создание азербайджанского государства и нации. Эта борьба была основным содержанием всей последующей деятельности Мамеда Амина Расулзаде. В этом отношении Мамед Амин Расулзаде был не только теоретиком, но и практиком, сыгравшим решающую роль в создании Азербайджанской Республики. Таким образом, историческая заслуга Мамеда Амина Расулзаде и других руководителей республики заключается в том, что впервые на всем мусульманском Востоке им удалось реализовать европейскую модель национальной государственности. Как известно, большинство европейских народов прошли этот этап исторического развития еще в XIX веке, в то время как на Востоке миссия быть пионерами этого процесса легла на азербайджанскую интеллигенцию.

Ключевые слова: национализм, национальное движение, национальная идеология, национальное спасение, политическая партия, политическая борьба.

RAMİNA HUSEYNLİ

*Doctor of Philosophy in History,
Azerbaijan State Pedagogical University*

**MAMMAD AMIN RASULZADE IS AN UNFORGETTABLE REPRESENTATIVE OF
REVIVAL MOVEMENT OF THE AZERBAIJANI NATIONAL STATEHOOD**

Mammad Amin Rasolzade, the founder of our national ideology, Azerbaijan, played a decisive role in the processes of nationalization in Azerbaijan at the beginning of the twentieth century and fought seriously for the creation of the Azerbaijani state and nation. This struggle was the main content of all subsequent activities of Mammad Amin Rasolzade. In this regard, Mammad Amin Rasolzade was not only a theorist, but also a practitioner who played a decisive role in the creation of the Republic of Azerbaijan. Thus, the historical merit of Mammad Amin Rasolzade and other leaders of the Republic is that for the first time in all Muslim East they managed to implement the European model of national statehood. As is known, most European peoples passed that stage of historical development back in the XIX century, while in the East the mission of being the pioneers of this process fell on the Azerbaijani intelligentsia.

Keywords: nationalism, national movement, national ideology, national salvation, political party, political struggle.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 23 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Taleh Cəfərov, t.e.d. Qabil Əliyev.
